

Domov ve vědomí prvních zemědělců

**Neolitizace jako počátek
globální expanze člověka.**

**Jihovýchodní Anatolie,
kolébka obilnářství.**

Kde je domov: domus vs. agrios.

Pravěký příběh biblického Jericha.

Modelované lebky.

Genealogie a relikvie předků.

První Evropané

Archeologové se dříve domnívali, že zemědělství vzniklo v místech prvních velkých civilizací, v Egyptě na Nilu a v Mezopotámii mezi řekami Eufrat a Tigris. Tuto oblast označil jako „úrodný půlměsíc“ poprvé americký egyptolog James Henry Breasted (Breasted 1907). Dnešní archeologie však tento termín používá pro zcela jinou oblast. Jde o území jihovýchodní Anatólie, tedy Turecka, pohoří Zagros v severní Sýrii a na hranicích Iráku a Íránu a Levantu, což je dnešní Libanon, Izrael a Palestina. Archeologické výzkumy však prokázaly, že se obilnářské zemědělství dostalo do těchto oblastí relativně velmi pozdě a že divoké odrůdy neolitických obilnin mají svou oblast přirozeného výskytu nikoliv v údolích uvedených velkých řek, ale naopak na výšinách jihovýchodní Anatólie (dnešní jihovýchodní Turecko).

Nejnovější objevy v jihovýchodní Anatólii v prostoru mezi horním tokem Eufratu a Tigridu dokonce naznačují, že oblast vzniku neolitu lze značně zúžit. Dříve byla za místa vzniku obilnářského neolitu považována i pohoří Zagros v Kurdistánu s časně neolitickými lokalitami, jako je Jarmo, a údolí Jordánu s lokalitou Jericho, dnes se však ukazuje, že sem byly domestikované druhy obilí přineseny právě z oblasti jihovýchodní Anatólie, kterou lze vymezit lokalitami Göbekli Tepe, Nevali Çori, Çayönü a Karahan Tepe. Jednou ze základních podmínek pro vznik zemědělství v oblasti Předního východu byla přítomnost rostlinných a zvířecích druhů vhodných k domestikaci. Volba obilnin jako hlavních strategických plodin předovýchodního a později evropského neolitu byla potom výsledkem souhry okolností a dostupnosti právě těchto rostlinných druhů v populačně, kulturně a environmentálně vhodném pásmu. Ačkoliv je obilnářství považováno za jedinou možnou podobu i dávného evropského zemědělství, je třeba připustit možnost, že se naši neolitičtí předkové mohli specializovat na domestikaci a pěstování i jiných rostlinných druhů, jako je třeba merlík, nebo dokonce žaludy (Vencl 1985), jejichž konzumace je známa z neolitu Dálného východu nebo od původních obyvatel Kalifornie. Významnou součástí obživy střeoevropských mezolitiků ale byly lískové ořechy, o čemž svědčí mimo jiné nálezy z oblasti severočeských pískovců. Zdá se, že se na jejich sběr lidé specializovali a vytvářeli lískám vhodné prostředí pro úspěšný růst. Ani líska ovšem na počátku neolitu neztřízila. Faktem zůstává, že to byly právě obilniny, které se staly hlavní složkou neolitické výživy v místě svého přirozeného výskytu a díky předpokládané migraci zemědělské populace také postupně v celé Evropě.

Domov ve vědomí prvních zemědělců

V případě domestikace divokých zvířat se uplatnily živočišné druhy se stádním chováním, v jejichž stádech člověk jen nahradil roli nejsilnějšího samce, a byl tak schopen ovládnout celou skupinu. Šlo nejprve o ovce, kozy a hovězí dobytek. Na samém počátku pastevectví stála selekce při využívání (vybíjení) stád dosud volně žijících druhů,

Sarmishay, Uzbekistán. Petroglyfy z období neolitu a doby bronzové zobrazující kozorohy a další zvířata, podobně jako na mnoha místech Eurasie od Portugalska po Altaj (foto J. Turek).

První Evropané

především ovcí. Zabíjeni byli přednostně dospělí samci (berani) a slabé nebo nemocné samice, naopak březí samice a jehňata byly zachovávány pro úspěšné udržování stáda. V další fázi předehty domestikace lidé začali chránit stádo před predátory a cizími komunitami a aktivně ovlivňovali jeho složení, především ve smyslu vybíjení agresivních a vzpurných beranů nebo toulavých ovcí. Ovce pak byly generaci od generace poslušnější, méně agilní, a tím také tučnější. Tento proces bychom mohli označit za šlechtění vybíjením. Prvotní domestikace ovcí, koz a hovězího dobytka tak byla založena na preferenci stádnosti před nežádoucí individualitou. Podobně jako v případě pšenice lze spojení těchto druhů zvířat s člověkem charakterizovat jako velmi úspěšnou ekologickou adaptaci. Jistě lze namítnout, že podobně jako člověk ztratila tato zvířata i určitou míru svobody a zhoršila se jejich kvalita života. Život to byl ale se zárukou obživy, pán se postaral o pastvu a vypalováním lesů vytvářel nové pastviny. Co na tom, že pro většinu jedinců to znamenalo kratší život, končící porážkou. Lze říci, že z evolučního pohledu to domestikované druhy „vyhrály“ a společně s člověkem v podstatě ovládly planetu. Příkladem mohou být třeba slepice. Příslušníků, spíše ale příslušnic kura domácího žije dnes na naší planetě třikrát více než lidí. Pravda, v masových chovech s cílem co nejkratší produkční doby masa je to život tvrdý a šedesátkrát až devadesátkrát kratší než u divokých slepic. Dnešní lidstvo zkonsumuje takové množství kuřat, že se v kulturní krajině místy vytvářejí i celá odpadní souvrství kostí juvenilních kurů domácích. Pokud jsme člověka lovce označili za nelítostného predátora, pak zemědělce bychom mohli vnímat jako ochránce, ale zároveň jako zotročovatele, vykořisťovatele a katy druhů zvířat, které už dnes neznají divoký a nezávislý život v přírodě (Tureček a Figura 2024).

Samotný přirozený výskyt vhodných rostlinných a živočišných druhů a optimálních klimatických podmínek by ale zřejmě nestačil pro vyvolání změny tak značného dosahu, jakou byl vznik zemědělství. Byla to především zvyšující se hustota lidské populace v rámci natufienu, lovecko-sběračské kultury s dlouhodobými osadami, která znamenala významný rozvoj společenských vztahů, stejně jako kontakt se sousedními a snad do určité míry invazními migrujícími populacemi. Americký archeolog Lewis Binford (1968) tuto situaci charakterizoval jako adaptivní tenzi a motivaci vedoucí k uplatnění efektivnější technologie či v tomto případě nové subsistenční strategie u populace domácí i příchozí. Člověk tedy neolitizací neřešil svůj vlastní boj s přírodou

Domov ve vědomí prvních zemědělců

o přežití či o její ovládnutí, ale kompetici v rámci zvětšující se populace vlastního druhu. Neolitizace nebyla exkluzivně předovýchodním nebo evropským fenoménem; k podobnému vývoji došlo zcela nezávisle v různých dobách na různých místech světa, například i na Dálném východě, v Americe a podobně (Bellwood 2005).

Kolébku „naší“, tedy středomořské a kontinentální neolitické kultury a vlastně celé evropské civilizace byla již zmiňovaná oblast tzv. úrodného půlměsíce, v dnešním pojetí archeology definovaná jako úzký pruh země od jihovýchodní Anatólie v Turecku přes kurdistánské pohoří Zagrosa podél východního pobřeží Středozemního moře až na jih Levantu. Jak již bylo uvedeno, klíčovou byla velmi omezená oblast kolem Göbekli Tepe a „černé hory“ Karaca Dağ v jihovýchodní Anatólii. V této oblasti se lidé živilí sběrem z bohatých zdrojů divokých předků pšenice a ječmene (dvouřadý ječmen, pšenice jednozrnka a dvouzrnka), od čehož byl za vhodných podmínek už jen krůček k jejich záměrnému výsevu a aktivní kultivaci. V téže době byla v některých neolitizačních centrech domestikována i první domácí zvířata (hovězí dobytek, ovce, kozy, prasata), jiné lokality svědčí spíše o obilnářství doplňovaném lovem. V různých částech „půlměsíce“ se také uplatňovaly v rozdílné míře různé druhy domestikovaných zvířat. Potřeba změny hospodářství vznikla na základě nárůstu lidské populace ve stále více usedlých pozdně paleolitických komunitách, žijících již v plně postglaciálním klimatu Předního východu. Tento vývoj spočíval v součinnosti dvou vzájemně souvisejících tlaků: společensko-populačního a environmentálně-subsistenčního. Kontrola porodnosti, která byla nezbytná u mobilních lovecko-sběračských společností, nebyla již nadále v takové míře nutná. Snižující se mobilita populace způsobila zvýšení míry fertility a nárůst usedlých populací si postupně vyžádal stabilizaci obživy, tedy zajištění stálého přísunu potravy a možnost vytváření zásob. Toto vše umožňovalo vznikající předovýchodní obilnářské zemědělství. Pro udržení nastoupené cesty populačního růstu lidé potřebovali jakousi neolitickou strategii trvale udržitelného rozvoje. Z tohoto „rozjetého vlaku“ zvýšené reprodukce a rozvoje společenských vztahů pak již nebylo možné bezpečně vystoupit. Až na výjimky se lidstvo nikde na světě nevrátilo od zemědělství zpět k lovecko-sběračskému způsobu obživy. Nárůstem populace motivovaná změna dále umožňovala vznik nových a rozsáhlejších komunit s vyšší mírou a složitostí společenských vztahů a s rostoucí potřebou uplatnění civilizační struktury společnosti.

První Evropané

Domestikace zvířat a zemědělských plodin znamenala pro neolity i přes všechna omezení především stabilitu dostupnosti obživy a zkracování vzdáleností, které museli překonávat při jejím zajišťování. Zemědělství ale rozhodně neznamenal ulehčení práce při získávání obživy. Srovnání energie, kterou museli při svém hospodaření vynaložit zemědělci, s energií vynakládanou lovci a sběrači dokládá jednoznačně větší náročnost a pracnost neolitického hospodaření. Přitom ovšem volba zemědělství neznamenal, že by předtím lovci a sběrači jakkoliv živořili. Marshall Sahlins (1974) naopak hovoří u lovců a sběračů o společnosti hojnosti a i rekonstrukce pravěké výživy (Nestupný a Dvořák 1983) naznačuje, že v zemědělských komunitách došlo k výraznému zhoršení výživy i zdravotního stavu. Důvody, které vedly člověka ke změně subsistenční strategie, byly především stabilita zdrojů, možnost vytváření zásob a stacionarita, tedy zakládání dlouhodobých sídel. O motivech přechodu k usedlému způsobu života a zemědělství se vede již dlouholetá diskuse (shrnutí viz Bellwood 2005). Co tedy přimělo člověka, aby opustil lovecko-sběračskou „společnost hojnosti“ a zahájil v mnoha ohledech strastiplnou cestu k usedlé existenci a později k civilizaci a přemnožení svého druhu? Osobně se domnívám, že to nebyla primárně snaha o civilizační pokrok, ale jakýsi instinktivní imperativ zmnožení genetických kopií vlastního živočiš-

Morfologické rozdíly mezi divokou (vlevo) a domestikovanou pšenicí jednozrnkou (vpravo). Z divokého klasu v době dozrávání vypadávají zrna. Domestikovaná, výběrem šlechtěná pšenice se nerozpadá, je třeba ji vymlátit a zrna jsou znatelně větší (archiv J. Turka).

Domov ve vědomí prvních zemědělců

ného druhu a ovládnutí světa. Ať už šlo o evolučně nezvratný vývoj, nebo řízení Boží, výsledkem byla nejen změna způsobu života, ale také kosmologie a víry u prvních zemědělců. Existují dokonce teorie, které předpokládají, že to byla právě nová víra a s ní související kolektivní tvorba monumentálních staveb (Göbekli Tepe, Nevali Çori), které přivedly komunity v jihovýchodní Anatolii k domestikaci obilí (Mithen 2003). Tato zatím těžko ověřitelná hypotéza předpokládá, že na stavbě kamenného monumentu v Göbekli Tepe se podílelo větší množství protoneolitických lovecko-sběračských komunit, které již měly zkušenost s přirozeným výskytem pšenice jednozrnky (*Triticum monococcum*), pocházející právě z této oblasti. Vzhledem k velké akumulaci populace v době výstavby svatyně vznikla potřeba zintenzivnění a kontroly dostupnosti této dosud jen sbírané plodiny, což ve svém důsledku mohlo vést k záměrnému výsevu a prapůvodní domestikaci obilí, rozšíření této plodiny a znalosti její reprodukce i do vzdálenějších komunit stavitelů monumentálních svatyně. Oslava božstev tak mohla stát u samého počátku zemědělství.

Jihovýchodní Anatolie, kolébka obilnářství

Odkrytí svatyně v Göbekli Tepe je jedním ze zlomových objevů pro pochopení autodomestikace lidstva. Nejenže posouvá naše znalosti o počátcích usedlého způsobu života a obilnářství, ale je především dokladem náhlého a nebývalého rozkvětu výtvarného umění a hloubky duchovního světa našich přímých předků.

Tento pahorek v jihovýchodní Anatolii v blízkosti města Urfa je tell, což je arabské označení, které archeologové používají pro sídlištní pahorek (turecky *tepe*) vzniklý čistě antropogenní aktivitou, dlouhodobou sekvencí opakovaných sídelních fází a hromadění odpadu. Na sídlištním pahorku o výšce 15 m a průměru přibližně 300 m v nadmořské výšce 760 m byla objevena nejstarší známá svatyně v dějinách lidstva (Schmidt 2006). Pozoruhodná stratigrafie Göbekli Tepe svědčí o mnoha staletích lidské aktivity od epipaleolitu přes období předkeramického neolitu, kdy zde v 10. tisíciletí před Kristem byla kamenná svatyně vystavěna. Již v rané fázi využívání této lokality se tu objevují

První Evropané

kamenné kruhové struktury o průměru 10–30 metrů. Jejich nejpozoruhodnějším rysem jsou vápencové sloupy kvadratického plochého průřezu ve tvaru T. Sloupy o výšce téměř 2,5 metru byly rovnoměrně ukotvené do kruhu v mocné vnitřní stěně z neopracovaného kamene; uprostřed kruhu pak stojí další dva sloupy. Dosud byly odkryty čtyři takové kruhové struktury, geofyzikální průzkum však naznačuje přítomnost 16 dalších. Pokud se i v nich bude opakovat počet osmi monolitických sloupů, muselo být takových bloků na lokalitu přemístěno kolem 200. Lom na vápenec se sice nachází jen pouhých 100 metrů od vrcholu kopce, přesto se z dnešního pohledu zdá až neuvěřitelné, že lidé byli tehdy schopni pazourkovými nástroji vytesat a přemístit až sedmitunové bloky, které posléze tesáním ozdobili posvátnými motivy zvířat.

Göbekli Tepe, Turecko. Epipaleolitická svatyně s šestitunovými monolitickými pilíři v jihovýchodní Anadolii je více než 11 000 let stará (foto M. Bárta).